

Comparative Characteristics of the Coverage of the Baturyn Tragedy of 1708 in School Textbooks of the 1920s–1930s and NUS Textbooks

UDC 371.671:94(477)“1708”

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726128>**Tustanivska Bohdana**Magister Degree Student, <https://orcid.org/0009-0004-6654-944X>, bogdana.tustanivska@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. This study stems from a critical re-examination of school history textbooks covering the period of the establishment of Soviet power in Ukraine and a comparison of these with textbooks from independent Ukraine. The Ministry of Education and Science of Ukraine implements a state policy that encourages the study of history and the strengthening of patriotic spirit among children (Concept of National-Patriotic Education in the Ukrainian Education System, 2022). This takes on particular significance in the context of the Russian invasion of Ukraine, as textbooks on Ukrainian history are being destroyed and national memory erased in the temporarily occupied territories.

The purpose of the study is to compare the coverage of the Baturyn tragedy in school textbooks of the 1920s–1930s and textbooks for the 8th grade of general secondary education under the New Ukrainian School (NUS) reform; to trace how state policy of these periods influenced the publication of textbooks; to identify the specifics of content on this topic in textbooks by different authors; and to determine the importance of the Baturyn tragedy in shaping national identity and historical memory of the young generation of Ukrainians.

Results. Differences in the coverage of the Baturyn tragedy in textbooks from the 1920s–1930s and NUS textbooks were identified; the influence of state ideological policy on educational institutions and the system of teaching historical material was assessed; the content of the textbooks was analyzed; key trends in textbook development during various historical periods were characterized.

Conclusions. The coverage of the Baturyn tragedy in school textbooks from the 1920s and 1930s differs significantly from that in the textbooks of the New Ukrainian School. Textbooks from the Soviet period contain almost no information about the destruction of the town of Baturyn by Moscow's troops. Since Ukraine's independence, attention to the Baturyn tragedy in textbooks has increased. The diversity of New Ukrainian School (NUS) textbooks allows this topic to be covered using detailed information, visual aids, and interactive exercises. The historical material from this period aligns with the concepts of national-patriotic education and the key competencies of the New Ukrainian School.

Keywords: Baturyn tragedy, history of Ukraine, school textbooks, educational policy, New Ukrainian School, historical memory, Hetman Mazepa

Порівняльна характеристика висвітлення теми Батуринської трагедії 1708 року в шкільних підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках НУШ

Тустанівська Богдана

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

Актуальність. Дослідження зумовлене критичним переосмисленням шкільних підручників з історії періоду становлення радянської влади в Україні та їх порівнянням з підручниками Незалежної України. Міністерство освіти і науки України реалізує державну політику, яка заохочує до вивчення історії та посилення патріотичного духу серед дітей (Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, 2022). Особливої значущості це набуває в умовах російського вторгнення на територію України, коли на тимчасово окупованих територіях знищують підручники з історії України та стирають національну пам'ять.

Мета. Мета дослідження полягає у порівнянні висвітлення теми Батуринської трагедії 1708 року у шкільних підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках для 8 класу загальної середньої освіти НУШ; у з'ясуванні того, як державна політика цих періодів впливала на видання підручників; у визначенні особливостей змістового наповнення конкретної теми у підручниках різних авторів; а також в оцінці важливості Батуринської трагедії у формуванні історичної пам'яті молодого покоління українців.

Результати. З'ясовано відмінності у висвітленні теми Батуринської трагедії у підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках НУШ; оцінено вплив державної ідеологічної політики на заклади освіти та систему викладання історичного матеріалу; проаналізовано змістовий матеріал підручників; охарактеризовано ключові тенденції підручникотворення в різні історичні періоди.

Висновки. Висвітлення Батуринської трагедії в шкільних підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках Нової української школи суттєво відрізняється. У підручниках радянського періоду майже відсутні відомості про знищення міста Батурин московськими військами. У період незалежності України зростає увага до Батуринської трагедії у підручниках. Різноманітність підручників НУШ дозволяє висвітлити цю тему за допомогою детальної інформації, наочності та інтерактивних вправ. Історичний матеріал цього періоду відповідає концепціям національно-патріотичного виховання та ключовим компетентностям НУШ.

Ключові слова: Батуринська трагедія, історія України, шкільні підручники, освітня політика, НУШ, історична пам'ять, гетьман Мазепа

Стаття надійшла / Article arrived: 08.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 20.04.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 27.04.2026

Вступ.

Підручник з історії у різні періоди розвитку шкільної історичної освіти об'єктивно мав подвійну сутність: з одного боку, він становив продукт історіографії, а з іншого – слугував інструментом політики пам'яті конкретного періоду. Фактично підручник з історії виконував роль посередника між минулим і сучасним. Навіть ті підручники, що були забороненими або вже не використовувались, ставали цінним історіографічним джерелом (Удод, 2016, с. 5).

Обрана тема передбачає новий підхід до аналізу шкільних підручників з історії 1920-1930-х рр. – періоду становлення та утвердження радянського тоталітарного ладу на території України – а також підручників періоду реформи Нової української школи в Незалежній Україні. З 2014 року, коли Росія розпочала війну проти України, надзвичайно важливою стала політика збереження національної пам'яті, оскільки на тимчасово окупованих територіях цілеспрямовано знищуються підручники з історії України як складова ширшої стратегії стирання національної ідентичності.

Значення Батуринської трагедії для формування національної ідентичності та вкорінення історичної пам'яті серед молодого покоління українців важко переоцінити. Саме тому метою дослідження є порівняння висвітлення теми Батуринської трагедії 1708 року у шкільних підручниках 1920-1930-х рр. та підручниках для 8 класу загальної середньої освіти НУШ; а також з'ясування того, як державна політика цих періодів впливала на видання шкільних підручників та виявлення особливостей змістового наповнення конкретної теми у підручниках різних авторів.

У дослідженні використано такі методи: порівняльний аналіз – для зіставлення змістового наповнення підручників двох періодів; контент-аналіз – для вивчення обсягу, характеру та форм подання інформації про Батуринську трагедію в кожному підручнику; історико-генетичний метод – для простеження еволюції висвітлення теми в контексті зміни освітньої політики; метод систематизації – для класифікації дидактичних засобів, застосованих авторами підручників НУШ.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Джерельну базу дослідження становлять розпорядження Наркомосвіти УСРР, «Кодекс законів про народну освіту УСРР», декрет 1923 р. щодо питань «українізації» закладів освіти. Теоретичною основою слугують праці з освітньої політики радянського періоду, розвитку шкільної освіти в УСРР, підручникотворення та змісту освіти істориків Лариси Березівської. Залучено також монографії Олександра Жосана щодо становлення, розвитку та видозміни шкільних підручників в Україні протягом 1921–1991 рр. Безпосередньому аналізу підлягали підручник «Короткий курс історії України» авторства Дмитра Дорошенка (1923), підручник авторства

Матвія Яворського (1926) та підручник А. Шестакова «Історія СРСР. Короткий курс» (1937).

Важливим джерелом для розуміння масштабів Батуринської трагедії є монографія С. Павленка «Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.» (Павленко, 2008), а також стаття В. Коваленка «The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence» (Kovalenko, 2009), в якій узагальнено результати археологічних розкопок 1995–2008 рр.

Водночас порівняльний аналіз висвітлення Батуринської трагедії саме у шкільних підручниках зазначених двох періодів досі не здійснювався, що й зумовлює наукову новизну цього дослідження.

У період впровадження реформи НУШ питання створення нових підручників з історії України для закладів загальної середньої освіти стало пріоритетним для авторських колективів. Тему Батуринської трагедії 1708 року в контексті правління гетьмана Івана Мазепи висвітлюють такі авторські колективи: Панарін О., Топольницька Ю., Охріменко О., Макаревич А. (2025); Пометун О. І., Гупан Н. М., Дудар О. В. (2025); Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. (2025); Галімов А. А., Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сирцова О. М. (2025); Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О., Секиринський А. С. (2025); Власов В. С., Данилевська О., Защук Д. (2025); Власов В. С., Панарін О. С., Топольницька Ю. А. (2021); Дудар О. В., Гук О. І. (2021).

Результати дослідження.

Входження України до складу СРСР означало повну втрату незалежності освітньої системи. Радянська концепція шкільної освіти мала на меті виховання « нової » радянської людини – патріота великодержавної ідеї. Виховання й освіта були одним з головних завдань УСРР, спрямованих на формування нового покоління комуністичного суспільства (Березівська, 2011, с. 215). У СРСР історія визнавалася одним із найважливіших шкільних предметів. Керівництво партії ставилося до цього предмета з особливою увагою, оскільки він мав значний виховний та ідеологічний потенціал. Держава розглядала школу як один із ключових ідеологічних інститутів.

У 1920-ті роки навчальна література в Україні формується як складова вітчизняної книжкової. Саме в цей період розпочинаються перші спроби оцінювання якості шкільних підручників і посібників. З огляду на те, що розвиток освіти безпосередньо залежав від політичної ситуації в країні та державної політики, навчальна література розвивалась нерівномірно на різних етапах становлення педагогічної науки. На створення підручників також впливав зміст і структура середньої освіти, принципи і методи навчання та науково-методичне забезпечення навчальної літератури (Жосан, 2021, с. 9). Початок 20-х рр. ознаменувався національним відродженням

і бурхливою українізацією не лише в освітній сфері, а й у соціально-культурному середовищі. Новітні методи навчання вимагали відповідної літератури, зокрема навчальних посібників, наочних друкованих матеріалів (таблиці, карти та картини), літератури для педагогів, енциклопедій та словників (Жосан, 2021, с. 276).

Від 1920 р. поступово посилюється систематичний тиск на українську школу. Щоб шкільна освіта стала складовою комуністичної доктрини, необхідно було замінити старі підручники новими з одночасною зміною методики викладання (Енциклопедія українознавства, 1949, т. 3, с. 934–954). Утверджується поняття «радянська педагогіка», що втілювало освітню політику передусім у СРСР. Радянська педагогіка завжди мала безпосередній зв'язок з політикою та ідеологією (Сухомлинська, 2014, с. 5).

На початку 1920-х рр., коли встановився радянський режим в Україні, умови для розвитку української історичної освіти були вкрай несприятливими. Утвердилась політика воєнного комунізму, більшовики розгорнули кампанію проти заможного селянства та інтелігенції. Наслідком такої політики став голод 1921–1923 рр. Наукова діяльність, зокрема історична, фактично завмерла (Крупницький, 1957, с. 3). Водночас українська радянська модель шкільної освіти формувалася як ідейний політичний інструмент впливу на світогляд молоді в УСРР (Удод, 2016, с. 8). Школа стала для більшовиків ефективним інструментом впливу на суспільну свідомість. Прагнучи здобути довіру населення, РНК УСРР прийняла постанову 21 вересня 1920 р., якою доручила Наркомату освіти розробити план широкого розвитку шкільних закладів з українською мовою викладання. Водночас Державне видавництво мало забезпечити школи українськими підручниками та літературою (Березівська, 2008, с. 167).

Очолити Наркомат освіти УСРР, Г.Ф. Гринько визначив питання українізації одним із пріоритетних напрямів у реформуванні шкільної системи освіти: запроваджує навчання українською мовою та ініціює проект нової системи української освіти (Мушка, 2010, с. 5). Ця система ґрунтувалася на професіоналізації, національному та соціальному вихованні, на освітній політиці в інтересах дитини (Березівська, 2019, с. 58). Народний комісаріат освіти УСРР проводив відносно автономну політику у сфері освіти. Свідченням цього є архівний документ від 30 вересня 1920 р., згідно з яким місцеві відділи народної освіти періодично зверталися до Наркомосу УСРР щодо циркулярних розпоряджень, отриманих від Народного комісаріату освіти РСФРР, з проханням роз'яснити обов'язковість їх виконання (Березівська, 2008, с. 169). У відповідь Нарком освіти УСРР наголошував, що декрети та розпорядження російського Наркомосу можуть запроваджуватися на території України лише після

офіційного затвердження українським відомством. Таким чином, Наркомос УСРР відіграв ключову роль в українізації шкільних закладів, оскільки його керівництво намагалося зберегти самостійність функціонування української шкільної системи освіти. З 1921 р. Наркомос УСРР перетворився на єдиний центр управління освітньою галуззю в УСРР. Шкільна освіта в Україні в складних соціально-економічних умовах кардинально змінювалася, зокрема її структура та зміст.

У 1921 р. з'являється новий інтегрований шкільний предмет «Суспільствознавство», який об'єднував матеріал з історії, політичної економії та права. Програма єдиної семирічної школи 1921 р. передбачала розмежування суспільствознавчої та історичної освіти, оскільки історичні науки охоплювали вивчення подій минулого, а суспільні науки – сучасну дійсність в узагальненому вигляді (Жосан, 2021, с. 95).

Із проголошенням Нової економічної політики (НЕП) у 1921 році українська історична наука опинилася у дещо кращому становищі. Комуністична влада прагнула заручитись підтримкою селян, у зв'язку з чим у травні 1921 року РНК УСРР видала постанову «Про боротьбу з неписьменністю». Намагаючись подолати масову неписьменність, влада зіштовхнулася із проблемою браку шкільних підручників з ідеологічним змістом. Для розв'язання цієї проблеми створено мережу пунктів ліквідації неписьменності (лікнепів), підпорядкованих Наркомату освіти УСРР.

У 1922 р. вперше було ухвалено «Кодекс законів про народну освіту УСРР», що засвідчило кодифікацію радянського освітнього законодавства. Розробники документу були прихильниками української концепції народної освіти й політики українізації, що активно проводилася в Україні у 1920-х роках (Гончаренко, 2022, с. 16). Через Наркомат освіти УСРР влада реалізовувала завдання виховання молодого покоління та трудящого населення, а також організації наукової праці (Сухомлинська, 2014, с. 8). Питання національної ідентичності стало однією з причин фактичної втрати Кодексом юридичної сили в середині 1930-х років за умов панування тоталітарної сталінської системи управління. Відтоді влада здійснює контроль над навчальною літературою засобами цензури (Федотова, 2012, с. 388).

Політика більшовиків була тісно пов'язана також з національним питанням. У 1923 році проголошено курс на «українізацію» в усіх сферах суспільного життя. Важливим чинником запровадження українізації стало те, що більшовики вміло використовували суспільну свідомість, колективні настрої та психосоціальні уявлення суспільства у пропагандистських цілях (Єфіменко, 2001, с. 45).

На початку 1920-х рр. широко використовуваним підручником з історії України став «Короткий курс

історії України» авторства Дмитра Дорошенка. Слід зазначити, що цей підручник належить до української національної історіографічної традиції і не є продуктом радянської системи освіти. Акцент у ньому робився на українській державності та національних інтересах, на відміну від радянських видань, що ідеологізували матеріал. У частині 10 «Мазепа й нова боротьба за самостійність України» подано інформацію про жорстоку розправу Меншикова над батуринцями після переходу Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Згадуються полковник Чечель та начальник артилерії Кенігсек, які до кінця намагались втримати місто. Однак через зраду Меншиков увійшов у місто та розв'язав кривавий терор проти мешканців. Московські війська вбивали батуринців, спалили гетьманську столицю та вивезли з неї гармати й коштовності. Цими діями московський цар Петро I мав на меті залякати український народ і придушити будь-які прояви спротиву. Частина козацької старшини, вірної Мазепі, почала переходити під зверхність московського царя. Однак варто спростувати наратив російської імперської історіографії про нібито лише невелику кількість прибічників гетьмана. Попри накази Москви йти на з'єднання з російською армією, Мазепа прагнув зберегти козацьке військо в Гетьманщині. Згідно з джерелами, 2 листопада 1708 року у Батурині перебували такі формування: прилуцький, миргородський, лубенський полки, батуринська сотня, Генеральна військова артилерія, сердюцькі полки Чечеля, Покотила, Денисова, Максимова (Павленко, 2024, с. 24–25), що свідчить про прагнення гетьмана зберегти козацькі сили та значну підтримку його політики. У підручнику Дорошенка зазначається, що Петро I цілеспрямовано дискредитував Мазепу, проголосивши його зрадником та відступником від православної віри, внаслідок чого духовенство наклало на гетьмана анафему (Дорошенко, 1923, с. 156–157).

У 1926 році в Києві виходить друком підручник з історії України авторства Матвія Яворського. Він містив стислий виклад історії України від давніх часів до початку XX століття. У підручнику простежується поєднання національно-історичного матеріалу з ідеологічними настановами. Зокрема, автор зображає Мазепу як безпринципну особу, яка одразу придушувала будь-які селянські виступи, карала людей, що бунтувались проти козацьких полків, застосовуючи різні способи покарання задля покорі народу (Яворський, 1926, с. 61). Крім того, автор зазначає відновлення гетьманом обов'язкової панщини у 1701 році для всіх осіб, не вписаних у реєстр. Проте існує й інший погляд на постать Мазепи, відповідно до якого гетьман постає державним мужем, а його зовнішньополітичний вектор у бік шведів трактується як спроба зберегти права і свободи України. Мазепа постає обраним гетьманом,

який продовжує традиційну зовнішню політику своїх попередників, метою якої є Гетьманщина, незалежна від Москви (Крупницький, 1957, с. XIII).

Принципово важливо, що у підручнику Яворського повністю відсутня будь-яка згадка про знищення Батурина та масове вбивство його мешканців, що свідчить про вибіркове подання історичних подій відповідно до ідеологічних настанов.

З 1927 року Наркомат освіти очолив Микола Скрипник, який відігравав вирішальну роль у національно-культурній сфері на початку 1930-х рр. Згідно з постановою ВУЦВК від 13 серпня 1930 р. «Про реорганізацію народного комісаріату освіти» Наркомат мав керувати не лише системою освіти, а й усім спектром культурно-освітньої, пропагандистської та науково-дослідної роботи (Єфіменко, 2001, с. 19–20).

У 1927–1931 рр. Народний комісаріат освіти УСРР здійснював розбудову відносно автономної моделі шкільної освіти. Проте, попри прагнення керівництва зберегти інституційну самостійність, сукупність суспільно-політичних і соціально-економічних чинників зумовила поступову інтеграцію освітньої системи УСРР у загальносоюзний освітній простір. Паралельно із поглибленням політики українізації посилювався контроль союзного центру, спрямований на обмеження та згортання національно-культурних процесів (Березівська, 2019, с. 59).

На відміну від попереднього десятиліття, на початку 1930-х рр. виникла необхідність оновити зміст шкільної історичної освіти шляхом реформ. Влада прагнула перетворити школу на інструмент поширення радянської ідеології. Сталін особисто контролював процес створення підручників з історії, будучи переконаним, що історична освіта виконує передусім політичну функцію (Удод, 2016, с. 8). Видання курсу історії України затягувалось, оскільки автори підручників побоювались звинувачень з боку влади й репресій. Згідно з новими програмами, викладання історії передбачалося починаючи з початкової школи. Елементарний курс охоплював історію країни від первісного суспільства до 30-х років XX століття. Одночасно розширювалася методична база для вчителів з метою полегшення засвоєння нової програми (Жосан, 2021, с. 105–106).

У 1930-х рр. радянська ідеологія активно формує концепт великого російського народу. Оцінки історичних постатей зазнали кардинальних змін (наприклад: Хмельницький – герой, а Мазепа – зрадник). Комуністична партія нав'язувала ідеологію «возз'єднання» України з Москвою (Крупницький, 1957, с. XV).

15 травня 1934 р. прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР», якою передбачалося створення нових підручників з історії стародавнього світу,

середніх віків, нової історії, історії СРСР, нової історії залежних і колоніальних країн. Постанова визначала склад колегій авторів, відповідальних за написання кожного підручника. Обов'язковою умовою було дотримання історико-хронологічної послідовності у викладанні, а кінцевою метою визначалося марксистське розуміння історії (Удод, 2016, с. 9). У 1930-х рр. радянська модель викладання історії спиралася на емоційну складову, тоді як критичне мислення, аналіз причинно-наслідкових зв'язків та самостійна оцінка історичних подій були відсутніми (Жосан, 2021, с. 104).

У 1930-х роках сформувалася обов'язкова парадигма функціонування історичної дисципліни, що включала партійність, класовість, критику буржуазії. Важливою складовою радянської педагогічної науки став атеїзм: зокрема одним із завдань школи було виховання атеїстичної людини (Сухомлинська, 2014, с. 14). Головними завданнями на уроках історії було формування у дітей розуміння класової боротьби, революційних змін та пролетарського підходу до національного питання. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР 26 січня 1936 року схвалили постанову, спрямовану на прискорення реформування системи історичної освіти (Жосан, 2021, с. 105).

У 1937 р. проведено конкурс на кращий підручник з історії для 3–4 класів. Переможцем став «Короткий курс історії СРСР» за редакцією А. Шестакова, де-факто співавтором якого був Й. Сталін (Жосан, 2021, с. 108). Хоча підручник призначався для початкових класів, він використовувався й у старших класах. Хронологічно підручник охоплював період від первіснообщинного ладу до останніх на той час подій радянської історії.

У розділі VII, § 28 подано інтерпретацію поразки шведських військ у ході Великої Північної війни (Шестаков, 1937, с. 63). Зазначається, що шведський король Карл XII, заручившись підтримкою гетьмана Івана Мазепи, кваліфікованого як зрадника, через територію Польщі здійснив похід на українські землі. У 1709 р. шведська армія зазнала поразки під час Полтавської битви, після чого Карл XII разом із Мазепою відступили до Османської імперії. Водночас у підручнику повністю відсутні згадки про знищення Батурина та каральні дії московського війська щодо населення міста. Натомість значна увага приділяється реформаторській діяльності Петра I. Така вибірковість історичного наративу є характерною для радянської історіографії, в межах якої постать Мазепи представлено виключно в негативному світлі – як зрадника й втікача. Це відповідає ідеологічним установкам тогочасного дискурсу, спрямованого на формування лояльного до імперської традиції трактування минулого.

Отже, видання «Короткого курсу історії СРСР» засвідчило встановлення ідеологічного контролю над історичною освітою. Підручники цього періоду

характеризуються значним скороченням відомостей про ранні періоди історії та розширенням матеріалу, близького до сучасності.

У 2018 році розпочато впровадження реформи Нової української школи у закладах загальної середньої освіти. Відповідно до неї необхідно було створити підручники, що відповідали б вимогам МОН України.

Тема Батуринської трагедії вивчається у 8 класі в контексті розвитку Гетьманщини за правління гетьмана Івана Мазепи. Підручники з історії України для 8 класу періоду НУШ видавалися двічі: у 2021 та 2025 роках. Автори по-різному висвітлювали Батуринську трагедію: з акцентом на детальній інформації, наочності та інтерактивних вправах. Історичний матеріал цього періоду відповідає концепціям національно-патріотичного виховання, очікуваним результатам навчання та ключовим компетентностям НУШ, зокрема соціальній та громадянській. Так, у підручнику Власова В., Панаріна О. та Топольницької Ю. розкрито причинно-наслідкові зв'язки та основний перебіг подій у Батурині, однак не вказано кількість жертв (Власов, 2021, с. 191–192). Автори застосовують принцип наочності: учням пропонується розглянути картину В. Савенкова «Знищення Батурина», проаналізувати іноземне джерело про знищення Батурина та опрацювати свідчення біографа Карла XII. У рубриці «Зауважте» зазначено, що Росія століттями насаджувала ідею Мазепи-зрадника, однак відносини між Гетьманщиною та Московією базувалися на Коломацьких статтях 1687 року, які Петро I порушив.

У підручнику Панаріна О., Топольницької Ю., Охріменка О. та Макаревич А. представлено змістовне текстове наповнення (Панарін, 2025, с. 241), проте також відсутня кількість жертв трагедії. У цьому підручнику запропоновано завдання для групової роботи з аналізу картини Андрія Івахненка. На основі картини учні мають скласти розповідь для іноземців з метою ознайомлення з цією трагедією та обговорити її в класі.

Стисло описані події 1708 року у Батурині в підручнику Галімова А., Гісема О., Мартинюка О. та Сирцової О. Автори наводять кількість жертв, що є суттєвим для розуміння масштабів втрат мешканців Батурина (загинуло близько 11–14 тис. осіб) (Галімов, 2025, с. 199). У рубриці «Цікаві факти» наведено уривок з французької газети про зв'єрства проти мешканців Батурина, що сприяє формуванню в учнів розуміння значення міжнародного контексту.

У підручнику Пометун О., Гупан Н. та Дудар О. тему Батуринської трагедії висвітлено лише трьома реченнями, що, на наш погляд, є недостатнім для формування в учнів цілісного уявлення про масштаби трагедії. Авторки коротко зазначають, що наслідком союзу Мазепи зі шведським королем стало знищення гетьманської резиденції московськими військами за

наказом Петра І. Наведено кількість жертв (11–15 тис. осіб) (Пометун, 2025, с. 211), однак жодних завдань чи запитань для обговорювання в класі не передбачено.

Лише одне речення присвячено знищенню Батурина у підручнику на чолі з І. Я. Щупаком (2025, с. 180). При цьому запитання для учнів сформульовано некоректно, оскільки на основі одного речення неможливо усвідомити роль ключових постатей трагедії чи з'ясувати настрої та ставлення населення до Мазепи. Водночас автори відносять дату зруйнування Батурина – 13 листопада 1708 року – до обов'язкових для запам'ятовування дат

У підручнику Власова (2025) детально описано наслідки підписання українсько-шведського договору 1708 року. Звинувативши Мазепу у зраді, Петро І наказав Меншикову знищити гетьманську столицю та всіх мешканців погубити. У підручнику вміщено фотознімок цитаделі Батуринської фортеці у сучасному вигляді. Хронологічну компетентність формує завдання на встановлення послідовності подій доби Івана Мазепи (Власов, 2025, с. 181–182).

Г. М. Хлібовська разом з авторським колективом на початку розділу про Гетьманщину за часів Мазепи розміщують дві фотографії Батуринської фортеці, порівнюючи її вигляд у часи гетьмана та нині (Хлібовська, 2025, с. 184). Такий прийом привертає увагу учнів і спонукає до рефлексії щодо зв'язку ілюстрацій з темою уроку. Просторова компетентність реалізується через завдання з картою, де учні мають відшукати міста, пов'язані з діяльністю Мазепи, зокрема Батурин. На карті позначено, що Батурин зруйновано за наказом Петра І. Учні також визначають, яке місто стало столицею Гетьманщини після знищення Батурина.

Звірства московських військ у Батурині висвітлюються як помста Мазепі та засіб залякування населення. Однак у тексті підручника зазначається, що загинуло близько 3 тисяч осіб, що суттєво відрізняється від даних інших підручників (11–14 тис. та 11–15 тис.) та оцінок істориків (Хлібовська, 2025, с. 187). Ця розбіжність є дискусійною в історіографії: за підрахунками С. Павленка, жертвами стали 5–7 тис. цивільних та 6–7,2 тис. військових, сумарно 11–14 тис. осіб (Павленко, 2008, с. 120). Водночас Велика українська енциклопедія оцінює кількість убитих захисників у 5–7 тис., а цивільних жертв – у 2–7,5 тис. (Велика українська енциклопедія, б.д.). Археологічні розкопки 1995–2008 рр. під керівництвом В. Коваленка виявили численні людські рештки різного віку та статі зі слідами насильницької смерті, однак наявні знахідки не дають змоги точно оцінити загальну кількість жертв (Kovalenko, 2009). Відтак, цифра «близько 3 тисяч осіб», наведена у підручнику Хлібовської, потребує верифікації

У підручнику О. Дудар окремих пункт присвячений знищенню гетьманської столиці.

Авторка зазначає, що Мазепа сприяв розбудові Батурина як гетьманської столиці: укріпив споруди, встановив гармати, побудував церкви. За свідченням М. Костомарова, Меншикову вдалося проникнути у місто завдяки наказному полковнику Івану Носу, який показав таємний вхід до міста (Дудар, 2021, с. 152). Заголовки статей у французьких газетах свідчать, що Європа стежила за подіями в Батурині. Матеріали розкопок 2008 року підтверджують археологічними даними масштаби трагедії 2 листопада 1708 року.

Висновки.

Проведене дослідження дає підстави констатувати, що система освіти у 1920–1930-х рр. пройшла шлях від становлення до ідеологізації і була пронизана більшовицькими ідейними орієнтирами. Навчальний процес і програми перебували під жорстким контролем комуністичної партії й проходили сувору цензуру. З підручників з історії України вилучено події, пов'язані з державотворчими процесами та українською самобутністю. Зміст історичної освіти поступово уніфікувався, а історія України розчинялася у курсі історії СРСР.

Аналіз підручників 1920-х рр. засвідчує неоднорідність підходів: підручник Д. Дорошенка (1923) містить детальний опис знищення Батурина та розправи над мешканцями, тоді як підручник М. Яворського (1926) цю подію не згадує, зосереджуючись на класовій характеристиці Мазепи. Підручник А. Шестакова (1937) остаточно вилучає будь-які відомості про Батуринську трагедію, що ілюструє логіку поступової радянської уніфікації історичного наративу.

Лише після проголошення незалежності України у 1991 році стало можливим створення власного комплексу підручників з історії України та всесвітньої історії, що стало вагомим здобутком вітчизняної освітньої політики. Сучасні підручники спрямовані на розвиток національного патріотизму, критичного мислення та усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків.

Водночас порівняльний аналіз підручників НУШ виявив значну нерівномірність у висвітленні Батуринської трагедії. Із восьми проаналізованих підручників лише окремі (Галімов та ін., 2025; Дудар, 2021; Власов, Панарін & Топольницька, 2021) містять розгорнутий виклад з використанням наочних засобів, джерельних уривків та інтерактивних завдань. В інших виданнях (Пометун та ін., 2025; Щупак та ін., 2025) подію зведено до одного-трьох речень, що унеможливує формування цілісного уявлення про масштаби трагедії. Окрему проблему становить розбіжність у даних про кількість жертв – від 3 до 15 тисяч осіб – без посилань на джерела цих оцінок.

Авторам майбутніх підручників доцільно рекомендувати: по-перше, посилаючись на результати археологічних досліджень у Батурині (1995–2008 рр.), зокрема роботи В. Коваленка; по-друге, залучати

свідчення європейських газет початку XVIII ст. (The London Gazette, La Gazette de France та ін.) для формування в учнів критичного мислення; по-третє, уніфікувати дані про кількість жертв на основі сучасних наукових досліджень.

Перспективним напрямом є порівняльний аналіз висвітлення Батуринської трагедії у підручниках України та діаспорних навчальних виданнях, а також

дослідження ефективності різних дидактичних підходів до опрацювання цієї теми учнями.

Отже, якість висвітлення Батуринської трагедії у шкільних підручниках є не лише питанням академічної повноти, а й ключовим інструментом формування історичної пам'яті та національної ідентичності молодого покоління українців.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Березівська, Л. Д. (2008). Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Київ : Богданова А.М. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731185/1/Monograf_08_rec.pdf
- Березівська, Л. Д. (2011). Реформи шкільної освіти в Україні у XX столітті: документи, матеріали і коментарі : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9770/1/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
- Березівська, Л. Д. (2019). Реформування шкільної освіти в УСРР у ранній радянський період (1919–1931): історіографія та джерела дослідження. *Історико-педагогічний альманах*, (1), 57–69. <https://doi.org/10.31499/2307-4833.1.2019.184998>
- Велика українська енциклопедія (б.д.). Батуринська трагедія. Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». https://vue.gov.ua/Батуринська_трагедія
- Власов, В. С., Панарін, О. С., & Топольницька, Ю. А. (2021). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Літера ЛТЛ. <https://pidruchnyk.com.ua/1617-istoriya-ukry-8-klas-vlasov-2021.html>
- Власов, В. С., Данилевська, О., & Защук, Д. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Генеза. <https://pidruchnyk.com.ua/3015-istoriia-ukrainy-vlasov-8-klas-2025.html>
- Галімов, А. А., Гісем, О. В., Мартинюк, О. О., & Сирцова, О. М. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Харків : Ранок. <https://pidruchnyk.com.ua/3018-istoriia-ukrainy-galimov-8-klas-2025.html>
- Гончаренко, В. Д. (2022). Кодифікація законодавства України про освіту (1920–1970-ті рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*, (2), 16–21. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/2>
- Дорошенко, Д. І. (1923). *Короткий курс історії України : з малюнками*. Катеринослав; Лейпциг: Укр. вид-во в Катеринославі. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5466/file.pdf>
- Дудар, О. В., & Гук, О. І. (2021). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Освіта. <https://pidruchnyk.com.ua/1618-istoriya-ukrayini-8-klas-pometun-dudar.html>
- Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). (1949). Мюнхен; Нью-Йорк. Т. 3. С. 934–954. <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>
- Єфіменко, Г. Г. (2001). *Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938)* : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000957>
- Жосан, О. Е. (2021). *Підручники і посібники для загальної середньої освіти у 1921–1991 роках* : монографія. Кропивницький : Ексклюзив-Систем. <https://library.kr.ua/wp-content/elib/zhosan/pidruchiposibn.pdf>
- Kovalenko, V. (2009). The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence. *Harvard Ukrainian Studies*, 31(1-4), 37–78. <https://husj.harvard.edu/articles/the-rape-of-baturyn-the-archaeological-evidence>
- Крупницький, Б. Д. (1957). *Українська історична наука під Советами (1920–1950 роки)*. Мюнхен : Інститут для вивчення СССР. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9034/file.pdf>
- Мушка, О. (2010). Діяльність Наркомосу УСРР щодо українізації шкільної освіти у 1919 – поч. 30-х рр. XX ст. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія*, (2), 4–9. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2010_2_3
- Павленко, С. (2008). *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* 2-ге вид. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004711>
- Павленко, С. (2024). Гарнізон Батурина 2 листопада 1708 р. *Сіверянський літопис*, (5), 24–37. <https://doi.org/10.58407/litopis.240503>
- Панарін, О., Топольницька, Ю., Охріменко, О., & Макаревич, А. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Літера ЛТД. <https://pidruchnyk.com.ua/3017-istoriia-ukrainy-panarin-8-klas-2025.html>
- Пометун, О. І., Гупан, Н. М., & Дудар, О. В. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Київ : Освіта. <https://pidruchnyk.com.ua/3016-istoriia-ukrainy-pometun-8-klas-2025.html>
- Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України : Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 № 527. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>
- Сухомлинська, О. (2014). Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*, (1), 4–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2014_1_3
- Удод, О. (2016). *Українська історична дидактика: академічний дискурс*. Київ : Інститут історії України НАН України. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-8030-4/978-966-02-8030-4.pdf>
- Федотова, О. (2012). Цензура учбової літератури в УСРР-УРСР у 1920–1930-х рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кюраса НАН України*, (2), 385–393. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2012_2_31
- Хлібовська, Г. М., Крижановська, М. Є., & Наумчук, О. В. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти*. Тернопіль : Астон. <https://pidruchnyk.com.ua/3019-istoriia-ukrainy-khlibovska-8-klas-2025.html>
- Шестаков, А. В. (Ред.). (1937). *Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-4 классов*. Москва : Учпедгиз. <https://archive.org/details/Kratkiy-kurs-istorii-SSSR-dlya-3-4-klassov-1937-1>
- Щупак, І. Я., Бурлака, О. В., Власова, Н. С., Піскарьова, І. О., & Секиринський, А. С. (2025). *Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти* / за ред. Н. П. Старченко. Київ : Опіон. <https://shkola.in.ua/1923-istoriia-ukrainy-8-klas-shchupak-2021.html>
- Яворський, М. І. (1926). *Коротка історія України*. 5-е вид. Київ : Державне видавництво України. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000029135>

REFERENCES

- Berezivska, L. D. (2011). *Reforms of school education in Ukraine in the 20th century: documents, materials and comments: anthology: education. manual for students higher education closing*. Luhansk: Publishing House «Taras Shevchenko LNU». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9770/1/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
- Berezivska, L. D. (2011). *Reformy shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti: dokumenty, materialy i komentari* [Reforms of school education in Ukraine in the 20th century: documents, materials and commentaries]. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731185/1/Monograf_08_rec.pdf
- Berezivska, L. D. (2019). Reformuvannia shkilnoi osvity v USRR u rannii radiatskiy period (1919–1931): istoriohrafia ta dzherela doslidzhennia [Reforming school education in the Ukrainian SSR in the early Soviet period (1919–1931): historiography and research sources]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, (1), 57–69. <https://doi.org/10.31499/2307-4833.1.2019.184998>
- Doroshenko, D. I. (1923). *Korotkyi kurs istorii Ukrainy* [A short course of Ukrainian history]. Katerynoslav; Leipzig: Ukrainiske vydavnytstvo v Katerynoslavi. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5466/file.pdf>
- Dudar, O. V., & Huk, O. I. (2021). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Osvita. <https://pidruchnyk.com.ua/1618-istorya-ukrayini-8-klas-pometun-dudar.html>
- Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies. General part]. (1949). Munich; New York. Vol. 3. P. 934–954. <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>
- Fedotova, O. (2012). Tsenzura uchbovoi literatury v USRR-URSR u 1920–1930-kh rr. [Censorship of educational literature in the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, (2), 385–393. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2012_2_31
- Halimov, A. A., Hisem, O. V., Martyniuk, O. O., & Syrtsova, O. M. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kharkiv: Ranok. <https://pidruchnyk.com.ua/3018-istoriia-ukrainy-galimov-8-klas-2025.html>
- Honcharenko, V. D. (2022). Kodyfikatsiia zakonodavstva Ukrainy pro osvitu (1920–1970-ti rr.) [Codification of Ukrainian education legislation (1920s–1970s)]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (2), 16–21. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/2>
- Khlibovska, H. M., Kryzhanovska, M. Ye., & Naumchuk, O. V. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Ternopil: Aston. <https://pidruchnyk.com.ua/3019-istoriia-ukrainy-khlibovska-8-klas-2025.html>
- Kovalenko, V. (2009). The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence. *Harvard Ukrainian Studies*, 31(1–4), 37–78. <https://husj.harvard.edu/articles/the-rape-of-baturyn-the-archaeological-evidence>
- Krupnytskyi, B. D. (1957). *Ukrainska istorychna nauka pid Sovietamy (1920–1950 roky)* [Ukrainian historical science under the Soviets (1920–1950)]. Munich: Instytut dlia vyvchennia SSSR. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9034/file.pdf>
- Mushka, O. (2010). *Diialnist Narkomosu USRR shchodo ukrainizatsii shkilnoi osvity u 1919 – poch. 30-kh rr. XX st.* [Activity of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR on Ukrainization of school education in 1919 – early 1930s]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Pedahohika. Psykholohiia*, (2), 4–9. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2010_2_3
- Panarin, O., Topolnytska, Yu., Okhrimenko, O., & Makarevych, A. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Litera LTD. <https://pidruchnyk.com.ua/3017-istoriia-ukrainy-panarin-8-klas-2025.html>
- Pavlenko, S. (2008). *Zahybel Baturyna 2 lystopada 1708 r.* [The fall of Baturyn on November 2, 1708]. 2nd ed. Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004711>
- Pavlenko, S. (2024). Harnizon Baturyna 2 lystopada 1708 r. [Garrison of Baturyn on November 2, 1708]. *Siverianskyi litopys*, (5), 24–37. <https://doi.org/10.58407/litopis.240503>
- Pometun, O. I., Hupan, N. M., & Dudar, O. V. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Osvita. <https://pidruchnyk.com.ua/3016-istoriia-ukrainy-pometun-8-klas-2025.html>
- Pro deiaiki pytannia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v zakladakh osvity Ukrainy [On certain issues of national-patriotic education in educational institutions of Ukraine]: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 527, June 6, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>
- Shchupak, I. Ya., Burlaka, O. V., Vlasova, N. S., Piskarova, I. O., & Sekyrynskyi, A. S. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8] / N. P. Starchenko (Ed.). Kyiv: Orion. <https://shkola.in.ua/1923-istoriia-ukrainy-8-klas-shchupak-2021.html>
- Shestakov, A. V. (Ed.). (1937). *Kratkii kurs istorii SSSR*. Uchebnik dlia 3–4 klassov [A short course of the history of the USSR. Textbook for grades 3–4]. Uchpedgiz. <https://archive.org/details/Kratkiy-kurs-istorii-SSSR-dlya-3-4-klassov-1937-1>
- Sukhomlynska, O. (2014). Radiatska pedahohika yak ideolohiia: sprobha istorychnoi rekonstruktsii [Soviet pedagogy as ideology: an attempt at historical reconstruction]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, (1), 4–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2014_1_3
- The Great Ukrainian Encyclopedia [Electronic resource] / State Scientific Institution «Encyclopedic Publishing House». https://vue.gov.ua/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0
- Udod, O. (2016). *Ukrainska istorychna dydaktyka: akademichniy dyskurs [Ukrainian historical didactics: academic discourse]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-8030-4/978-966-02-8030-4.pdf>
- Vlasov, V. S., Danylevska, O., & Zashchuk, D. (2025). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Heneza. <https://pidruchnyk.com.ua/3015-istoriia-ukrainy-vlasov-8-klas-2025.html>
- Vlasov, V. S., Panarin, O. S., & Topolnytska, Yu. A. (2021). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl.* [History of Ukraine: textbook for grade 8]. Kyiv: Litera LTL. <https://pidruchnyk.com.ua/1617-istoriya-ukry-8-klas-vlasov-2021.html>
- Yavorskyi, M. I. (1926). *Korotka istoriia Ukrainy [A short history of Ukraine]*. 5th ed. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000029135>
- Yefimenko, H. H. (2001). *National and cultural policy of the Communist Party of Ukraine (b) in relation to Soviet Ukraine (1932–1938): [monograph]* - Kyiv: [Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine], 2001. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000957>
- Zhosan, O. E. (2021). *Pidruchnyky i posibnyky dlia zahalnoi serednoi osvity u 1921–1991 rokakh* [Textbooks and manuals for general secondary education in 1921–1991]. Kropyvnytskyi: Ekskliuzyv-System. <https://library.kr.ua/wp-content/elib/zhosan/pidruchiposibn.pdf>